

Сергій Головащенко

Філософські та богословські засади західноєвропейської біблеїстики: досвід критики та рецепції в КДА (друга половина XIX – початок XX ст.)

Стаття присвячена аналізу оцінок, здійснених С. М. Сольським та його колегами по Київській духовній академії стосовно філософського та богословського змісту творчості представників різних шкіл західної біблеїстики; розкриваються чинні на ту пору підстави як для критики, так і для рецепції здобутків європейської біблійної науки.

Історична зустріч вітчизняної біблеїстичної традиції, частиною якої була київська духовно-академічна біблеїстика, зі світовою біблеїстикою найінтенсивніше відбувалася протягом другої половини XIX – початку XX ст. як контакт специфічної форми православної ісагогіки та екзегези з різними школами дослідження й витлумачення Біблії, які народжувалися й розвивалися в лоні західного християнства (як католицького, так і протестантського). Причому особливим випробуванням для православ'я став розвиток західної бібліології та екзегетики на засадах раціоналізму та ліберальної теології.

Полеміка з «інославними» ліберальними та раціоналістичними течіями, які виникали і розвивалися у тодішній західній біблеїстиці, об'єктивно зумовлювала необхідність критичної рецепції як окремих результатів, так і методологічних принципів та підходів у різних галузях біблеїстичних досліджень. Ця полеміка значною мірою визначала зміст та проблематику пошуків у галузі ісагогіки та біблійної герменевтики. Для православної традиції постало завдання практичного виявлення власних сутнісних протиріч та розвитку власних продуктивних підходів.

Самоусвідомлення православної біблеїстики передбачало, між іншим, критичну рефлексію стосовно теоретичних (філософських та богословських) засад становлення і розвитку тих джерел, якими православна традиція об'єктивно змушена була користуватися для забезпечення власного розвитку. Виявивши у попередніх розвідках, що така рефлексія дійсно відбувалася

у творчості цілої низки біблеїстів – професорів КДА¹, ставимо за мету цього дослідження представити та проаналізувати бодай деякі аспекти цієї рефлексії. Серед своїх завдань на цьому шляху бачимо: визначення та структурування джерельної бази, аналіз якої здатен допомогти у розкритті заявленої теми; презентацію основних авторських позицій представників київської професури щодо філософських впливів на західноєвропейську бібліологію та екзегетику; визначення спільних рис такої «київської візії», зокрема основних ідейних пунктів критики або реценсії західноєвропейських здобутків вітчизняними біблеїстами.

З точки зору визначення та структурування джерельної бази цієї розвідки найінформативнішими виявилися такі групи тестів:

- присвячені історії становлення концептуальних засад європейської біблеїстики фрагменти з творів професора КДА С. М. Сольського², зразково виписані на основі сучасних йому західних джерел³;

¹ Див., напр.: Головащенко С. І. Біблеїстична проблематика в Академії у 1861–1914 рр. (за публікаціями в «Трудах КДА») // Наукові записки НаУКМА. – Т. 35. Київська Академія. – К.: KM Academia, 2004. – С. 51–60; Його ж. Про деякі аспекти бібліологічної спадщини С. М. Сольського: біблійна ісагогіка // Київська Академія. – Вип. 4. – К.: KM Academia, 2007. – С. 95–109.

² Див.: Сольский С. М. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. – 1866. – № 10. – С. 157, 169–175; № 11. – С. 327, 334–335; № 12. – С. 470–473, 478–481, 486, 488–494, 499, 500–501, 502–505; Його ж. Из чтений по Ветхому Завету. Глава 1. История науки по Ветхому Завету // ТКДА. – 1870. – Т. III. – № 9. – С. 590–592, 593–601; Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. – 1877. – Т. III. – № 8. – С. 244, 246, 248–255.

³ «Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики» у деяких своїх розділах укладений переважно на ґрунті праці: Rosenmüller D. I. G. Historia interpretationis Librorum Sacrorum in Ecclesia Christiana. Pars 1–5. Vols. 4. Lipsiae, 1795–1814. Окрім цього, за нашим аналізом індексу цитування, у зазначених у цьому тематичному напрямі статтях С. М. Сольський найбільше використовував або критично згадував такі праці західних авторів: Keil K. Fr. Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen und apokriphischen Schriften des Alten Testaments. Frankfurt a.M. und Erlangen, 1859; Keil C. Fr. und Delitzsch F. Biblischer Commentar über das Alte Testament. Theile I–V. Leipzig, 1861–75; Bleek Fr. Einleitung in die Heilige Schriften. Th. Einleitung in das Alte Testament. Herausgegeben von Ioh. Bleek und Ad. Kamphausen. 5-te Auflage besorgt von I. Wellhausen. Berlin, 1886; Hilgenfeld A. Der Kanon und die Kritik des Neue Testaments. Halle, 1863; Його ж. Historisch-kritische Einleitung in das Neue Testament. Leipzig, 1875; Fürst Iul. Geschichte der biblischen Literatur und des jüdisch-hellenistischen Schriftthums. Historisch und kritisch behandelt von I. Fürst. Bande 1–2. Leipzig. 1867–1870; Його ж. Der Kanon des Alten Testaments nach den Ueberlieferungen in Talmud und Midrasch Leipzig, 1868; Guericke Heinr. E. Fr. Beiträge zur historisch-kritischen Einleitung ins Neue Testament. Halle, 1828; Його ж. Gesamtgeschichte des Neuen Testaments, oder Neutestamentliche Isagogik. Der historisch-kritischen Einleitung ins Neue Testament. Leipzig, 1854, 1868; Герике Г. Е. Ф. Введение в новозаветные книги Священного писания. Перевод с немецкого под редакцией архим. Михаила (Аввакума) 1-я и 2-я половины. Москва, 1869; Reuss Ed. Die Geschichte der Heiligen Schriften Neuen Testaments. Braunschweig, 1864; Eichhorn Ioh. Gottfr. Einleitung in das

- щорічні бібліографічні огляди іноземної літератури з біблеїстики (досліджень Старого та Нового Завіту, праць з біблійної археології), що часом були доволі регулярними: протягом 1882–88 рр. (головним чином зусиллями А. С. Царевського); 1898–1901 та у 1905 рр. (працею В. П. Рибінського та О. О. Глаголева)⁴;
- складені різними авторами – професорами КДА та опубліковані у різні роки на сторінках «Трудов КДА» відгуки та рецензії на праці іноземних біблеїстів⁵, серед яких, че-

Neue Testament. Bd. 1–5. Vols. 4. Leipzig, 1804–1827; *Його ж.* Einleitung in das Alte Testament. T. 1–5. Vols. 5. Göttingen, 1823–24; *De Wette Leberecht W. M.* Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die Bibel Alten und Neuen Testaments. Berlin, 1822–26; *Його ж.* Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen und apocriphischen Bücher des Alte Testament. Berlin, 1869; *Його ж.* Die Einleitung in die kanonischen Bücher des Neuen Testaments. Berlin, 1860; *Ewald H.* Jahrbücher der biblischen Wissenschaft, von ersten Jahrbuche bis zum zwölften (erste Hälfte). Göttingen, 1848–65; *Його ж.* Die drei ersten Evangelien übersetzt und erklärt. Göttingen, 1850; *Його ж.* Geschichte der Volk Israel. viert. Band. 1864; *Його ж.* Das Sendschreiben an die Hebraer und Jakobus übersetzt und erklärt. Göttingen. 1870; *Credner K. Aug.* – Beitrage zur Einleitung in die biblischen Schriften. Halle, 1832–38.

⁴ Див.: *Царевский А. С.* Библийская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // Труды КДА. – 1882. – № 4. – С. 341–354. *Його ж.* Библийская литература истекшего года на западе. Новый Завет // Труды КДА. – 1882. – № 10. – С. 206–220. *Його ж.* Библийская литература истекшего года на западе. Ветхий Завет // Труды КДА. – 1883. – № 9. – С. 109–122. *Його ж.* Библийская литература истекшего года на Западе. Новый Завет // Труды КДА. – 1883. – № 12. – С. 685–700. *Його ж.* Библийская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // Труды КДА. – 1884. – № 5. – С. 103–123. *Його ж.* Библийская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // Труды КДА. – 1885. – № 4. – С. 566–602. *Його ж.* Библийская литература истекшего года на Западе. Новый Завет // Труды КДА. – 1885. – № 11. – С. 470–504. *Його ж.* Библийская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // Труды КДА. – 1886. – № 12. – С. 675–712. *Його ж.* Библийская литература истекшего года на Западе. Новый Завет // Труды КДА. – 1887. – № 3. – С. 425–457. *Його ж.* Библийская литература истекшего года на западе. Ветхий Завет // Труды КДА. – 1888. – № 2. – С. 352–364; № 3. – С. 436–449. *Рибинский В. П.* Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший год // Труды КДА. – 1898. – № 3. – С. 429–456; 1899. – № 5. – С. 122–144; 1900. – № 6. – С. 286–310; 1905. – Т. II. – № 5. – С. 124–146; Т. III. – № 11. – С. 413–435. *Глаголев А. А.* Новости немецкой литературы по библийской археологии // Труды КДА. – 1901. – № 11. – С. 466–474; № 12. – С. 610–618.

⁵ Масив критико-бібліографічних публікацій демонструє залучення київської духовно-академічної біблеїстики до світового наукового та богословського простору, міру сприйняття актуальності у світі біблеїстичної проблематики; динаміку та спрямованість реагування на методологічні та ідейні виклики; вектора та ступеня рецепції тих чи інших дослідницьких та герменевтичних моделей. Так, наприклад, швидкість реагування на появу нових закордонних публікацій (аж до щорічних оглядів) позитивно характеризує рівень приступності нових наукових та богословських джерел, їх залучення до науково-богословської та викладацької праці. Те саме скажемо і про термін появи відгуків на іноземні публікації (як правило, вже наступного року після видання). А досить широке тематичне коло рецензованих робіт, регулярність та частота появи оглядів та рецензій є одним із показників високого рівня інтенсивності професійної комунікації у духовно-академічному середовищі.

рез певні тематичні лінії, зокрема ісагогіку, екзегезу, історичну критику, текстологію, археологію, релігійну та культурну компаративістику тощо бачимо систематичний розвиток спроб критичного розбору та спростування раціоналістичної протестантської біблеїстики, а також осмислення досвіду біблеїстики ортодоксально-апологетичного спрямування ⁶;

- низка критично-апологетичних публікацій, у яких на матеріалі конкретного біблійного тексту зіставлялися православна та ліберально-протестантська екзегетичні програми, або здійснювався критичний розбір цілої науково-богословської школи ⁷.

⁶ Див., напр.: *Воронов А.* Протестантское богословие и вопрос о богодухновенности Св. Писания // Труды КДА. – 1864. – № 4. – С. 403–447; № 9. – С. 1–70; *Орда Х.* Апологетическая и полемическая литература на Западе против сочинения Эрнеста Ренана «Vie de Jesus» // Труды КДА. – 1864. – № 9. – С. 71–160. *Його ж.* Характеристический образ Иисуса. Библейский опыт. соч. Даниеля Шенкеля. Висбаден, 1864 // Труды КДА. – 1864. – № 10. – С. 237–244. *Його ж.* Жизнь Иисуса для немецкого народа, обработанная Штраусом. Лейпциг, 1864 // Труды КДА. – 1864. – № 10. – С. 244–252. *Його ж.* Элементарная и критическая история Иисуса, соч. Пейра. Париж, 1864 // Труды КДА. – 1864. – № 10. – С. 252–260. *Сольский С. М.* Пророк Даниил и Апокалипсис св. Иоанна. Сочинение Оберлена. Перевод протоиерея А. Романова // Труды КДА. – 1883. – № 6. – С. 365–366. *Рыбинский В. П.* (рец. на:) Ф. Вигуру. Руководство к чтению и изучению Библии. Общеизвестный и изложенный в связи с новейшими научными изысканиями курс Св. Писания. Ветхий Завет. Т. I с иллюстрациями по памятникам. Перевод свящ. В. В. Воронцова. Москва, 1897 // Труды КДА. – 1897. – № 10. – С. 304–308. *Глаголев А. А.* рец. на: Восточные обычаи в библейских странах. Г. В. Тристана / Пер. с англ. В. Н. Аничковой. – Изд. Императорского Православного Палестинского Общества. СПб., 1900 // Труды КДА. – 1901. – № 2. – С. 197–299. *Рыбинский В. П.* К вопросу об отношении Библии к Вавилону. (рец. на:) Н. В. Нипрехт. Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903 // Труды КДА. – 1904. – № 1. – С. 46–58. *Богдашевский Д. И.* Рецензии на книги Г. С. Чамберлена «Явление Христа», перев. с нем., изд. третье, СПб., 1907; *И. Сендерленда*, Священные книги Ветхаго и Нового Завета. Их происхождение, развитие и характер. СПб., 1907; *Э. Ренана*, «Жизнь Иисуса». Перевод с 19-го пересмотренного и дополненного издания. – СПб., 1906; *Ад. Гарнака* «Сущность христианства». Перев. с нем., Москва, 1906 // ТКДА. – 1907. – Т. III. – № 9. – С. 139–168; *Його ж.* Рецензії на книги М. Д. Муретова про Ернеста Ренана та його «Життя Ісуса» та *Ад. Гарнака* про Луку, автора третього Євангелія та Діянь апостольських, Лейпціг, 1909 // ТКДА. – 1909. – Т. III. – № 9. – С. 158–160; 164–168; *Глаголев А. А.*, *свящ.* (рец. на:) Палестина и ее история. Шесть популярных лекций профессора Г. фон Содена. Перевод с немецкого В. Линд. Москва, 1909. Стр. VII+140 // Труды КДА. – 1910. – Т. II. – № 10. – С. 306–308; *Богдашевский Д. И.* рецензия на книжку Адольфа Диксмана «Свет с Востока» Новый Завет и новооткрытые тексты эллино-римского мира. Тюбинген. 1909 // ТКДА. – 1911. – Т. I. – № 9. – С. 294–298.

⁷ Див., напр.: *Виноградов Ф.* Новая тюбингенская школа // Труды КДА. – 1863. – № 6. – С. 173–226; № 7. – С. 317–360; № 9. – С. 62–127. *Олесницкий А.* Книга Песни Песней и ее новейшие критики // Труды КДА. – 1881. – № 4. – С. 367–451; № 5. – С. 45–77; № 7. – С. 255–323; № 12. – С. 405–465; 1882. – № 1. – С. 1–44; № 3. – С. 171–201; № 6. – С. 190–207; № 9. – С. 3–51. *Його ж.* Книга Притчей Соломоновых и ее новейшие критики // Труды КДА. – 1883. – № 11. –

Намічаючи обриси «київської візії» на європейські філософські впливи, висловимо кілька методологічних зауважень, як загальних, так і спеціальних. Загальне зауваження стосується відносної самостійності процесу розвитку бібліології та екзегетики відносно світового історико-філософського процесу, обумовленості першого не лише взаємодією з філософською культурою та впливом останньої, але і впливами розвитку як богослов'я в його конфесійних формах, так і цілої низки наукових дисциплін, якот громадянська історія, археологія, історія мистецтва, мовознавство та літературознавство.

Спеціальні ж зауваження стосуються, по-перше, конкретного культурно-ідеологічного та інтелектуального, теоретичного контексту, в якому відбувалася рефлексія представників православної думки стосовно західноєвропейської богословської та філософської культури. Етап розвитку київської (та в цілому в Російській імперії) духовно-академічної біблеїстики як історичної та богословської науки, учасниками якого були професори КДА, у сукупній взаємодії зовнішніх та внутрішніх чинників⁸ визначив своєрідність спрямування такої рефлексії – і тематично, і жанрово, і в плані спрямування на певні персоналії західної науки та богослов'я.

По-друге, характер та спрямування цієї рефлексії визначався також і специфікою соціального статусу київських професорів: з одного боку – православних академічних (тобто офіційних) богословів, викладачів вищого духовно-навчального закладу, державних службовців; а з іншого боку – освічених професіоналів, досить якісно поінформованих у європейських книжних джерелах зі свого фаху – як у старих, так і в сучасних на ту добу.

С. 333–395; № 12. – С. 535–616. *Сольский С. М.* Каков может быть состав научных введений в книги Св. Писания в настоящее время? // Труды КДА. – 1887. – № 3. – С. 358–376. *Богдашевский Д. И.* О Евангелиях и евангельской истории (против современного рационализма). Публичное чтение // Труды КДА. – 1902. – № 2. – С. 269–302. *Рыбинский В. П.* Библейская ветхозаветная критика // Труды КДА. – 1908. – Т. III. – № 12. – С. 575–613. *Богдашевский Д. И.* Критические этюды по Новому Завету // Труды КДА. – 1908. – Т. I. – № 4. – С. 477–511. *Глаголев А. А., свящ.* Ветхий Завет и его непреходящее значение в христианской церкви (по поводу древних и современных литературных и общественных течений против общепринятого значения и употребления христианами ветхозаветных священных писаний) // Труды КДА. – 1909. – Т. III. – № 11. – С. 353–380.

⁸ Див.: *Головащенко С. І.* Київська духовно-академічна традиція XIX – початк. XX ст. в історії вітчизняного біблієзнавства // Наукові записки НаУКМА. – Т. 15. Філософія та релігієзнавство. – К.: KM Academia, 2001. – С. 87–89.

Висловимо також припущення, що переважання апологетичних та морально-дидактичних завдань і відповідних світоглядних, методологічних та методичних вимог, зумовлене саме означеною вище специфікою, визначило особливості теоретичних зацікавлень та концептуальних акцентів у науково-богословській та публіцистичній творчості вчених, а відповідно, і характеру ідейної та теоретичної рефлексії, спрямованої на західноєвропейську біблеїстику⁹ у розмаїтті її конфесійних та герменевтичних програм. І потреби пошуку шляхів поліпшення методичного забезпечення викладання бібліології, і потреби утвердження офіційно-православних світоглядних та ідеологічних засад тут доволі своєрідно задовольнялися, з огляду на об'єктивну неминучість ідейної та теоретичної взаємодії із цілою низкою західноєвропейських біблеїстичних шкіл та традицій. Ця об'єктивна неминучість промовисто відображається важливим як в ідейному, так і в методологічному відношенні твердженням: «Побоювання, що критичне вивчення книг Святого Письма може бути здійснене лише на шкоду знайомству з їхньою позитивною стороною, навряд чи є обґрунтованим. Свідоме засвоєння їхньої позитивної сторони може досягатися лише за умов ґрунтовного наукового аналізу існуючих негативних критичних поглядів на неї»¹⁰. Це свідчення може вважатися програмним для цілого етапу розвитку православної духовно-академічної біблеїстики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та для цілого покоління вчених і богословів. У цілому апологетична позиція, свідомо спрямована на побудову «живого і надійного оплоту проти поширення у суспільстві західних раціоналістичних поглядів на Біблію та її вчення»¹¹, відмовляючись замовчувати дані західної, у тому числі так званої «негативної» критики, являла собою зародки позитивної в науковому відношенні програми.

Ця домінуюча у православному духовно-академічному середовищі ідейна та методологічна позиція була зумовлена контекстуально. Пафос повернення церковного переказу до бібліологічної науки саме як історичного джерела; розуміння історичної

⁹ Початково переважно німецьку, як засвідчують бібліографії праць київської професури; проте з 80-х рр. ХІХ ст., як свідчать проаналізовані бібліографічні огляди, до наукового обігу активніше вводилася англомовна (американська та англійська) та подекуди франкомовна бібліологічна література.

¹⁰ Сольский С. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. – 1887. – Т. I. – № 3. – С. 360–361.

¹¹ Там само. – С. 361.

критики Біблії та взагалі застосування до бібліологічного дослідження наукових принципів і методів саме як (у кінцевому підсумку) знаряддя апологетичного обґрунтування свідчень церковної традиції¹² був тут не лише загальним виявом вірності православній богословській ортодоксії, але й актуальною на той час відповіддю на добре усвідомлену православними дослідниками масштабну раціоналістичну трансформацію європейської біблієстики.

Внаслідок цієї трансформації, що виникла з середини XVIII століття і згодом явлена через «нові, з новими відтінками раціоналістичні напрями в бібліологічній науці»¹³, «священний кодекс біблійних книг перетворився на звичайну збірку кращих витворів релігійного письменства»¹⁴; біблійні писання були розглянуті «ані більш, ані менш, як історичні пам'ятки релігійної наснаги», і до них був застосований метод «той самий, який звичайно застосовують до стародавніх літературних пам'яток». Відповідно, зв'язок для різноманітних відомостей з історії, літератури, археології, інших наук шукався «...в одному історичному елементі, ...ігноруючи усі інші церковні уявлення про священні книги...»¹⁵. В результаті наука про біблійні книги вступила до розряду наук історико-літературних, втративши «межу, яка відокремлює бібліологічну писемність від літературно-релігійної, а біблійні книги в ній трактуються як звичайні твори, що відрізняються від інших лише релігійним характером та змістом...»¹⁶.

Визначальний вплив на цю раціоналістичну трансформацію галузі знань, що традиційно належала до сфери церковно-богословської, з боку певних філософських течій досить чітко усвідомлювався представниками київської духовно-академічної традиції. Показовим тут став аналіз історії появи та взаємодії різних течій у європейській бібліології та екзегетиці, докладно проведений С. М. Сольським у зазначених вище працях. Особ-

¹² Наведемо тут ще один промовистий та насправді «програмний» методологічний імператив одного з провідних біблієстів КДА: «Більшість з них (бібліологічних питань. – *Авт.*) повинні вирішуватися на ґрунті історичному, але не в сенсі... докладного історико-критичного дослідження біблійних книг як історико-релігійних пам'яток, а в сенсі співвідпорядкованості їх з метою з'ясування правильності (розряду моя. – *Авт.*) певного роду богословських положень стосовно біблійних книг». – *Сольский С.* Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. – 1887. – Т. I. – № 3. – С. 369.

¹³ Там само. – С. 359.

¹⁴ Там само. – С. 363.

¹⁵ Там само. – С. 365.

¹⁶ Там само. – С. 366.

ливо цікавим для нашої теми є огляд періоду XVIII – другої половини XIX ст., стосовно якого були визначені не лише пито-мо богословські, але й філософські впливи та кореляції на біб-ліологічну науку.

Так, ще стосовно XVII та початку XVIII ст. була відзначена роль таких богословських течій, як армініанство (*Г. Гроцій*) та пієтизм (*Г. Шпенер*) у визначенні методологічних альтернатив для бібліології та екзегетики, в її емансипації від догматичного церковного вчення, у принциповому залученні до дослідження біблії історії та вивчення мов¹⁷. Така емансипація, будучи певним продуктом Реформації насамперед у теологічному сенсі, водночас стала підґрунтям впливу на сферу біблійної екзегетики раціоналістичної філософії *Р. Декарта* та *Б. Спінози*. Насамперед це стосувалося відверто висловленої Спінозою у його «Богословсько-політичному трактаті» потреби переглянути Біблію і вважати в ній істинним та гідним віри лише те, що не суперечить законам природи та розуму. Відповідно, чинним виявився зворотний вплив картезіанства та вчення Спінози на школу пієтизму, яка «відчинила широкі двері для вторгнення раціоналістичних поглядів у сферу біблійної екзегетики та християнського віровчення»¹⁸.

Ще одним джерелом новочасного філософського впливу на бібліологію та екзегетику стала школа «натуралістів та деїстів», послідовників *Дж. Локка* та *Дж. Толанда*, чий натуралізм у поясненні причин та генези моральних та релігійних понять водночас надавав розуму повну свободу у справах релігії. У пошуках простих, елементарних засад «природної», «загально-людської» релігії «школа натуралістів та деїстів не обмежувала себе у довільному викривленні сенсу біблійних оповідань та у вільних судженнях про книги Святого Письма»¹⁹. Починаючи з першої половини XVIII ст., вчення «англійських натуралістів та деїстів... із захопленням читали та перекладали німецькі вчені»; під цим впливом народжувалася раціоналістична традиція роз'яснення біблійних оповідань, що ґрунтувалася на запереченні їх надприродного змісту²⁰.

¹⁷ Сольський С. Краткий очерк истории свящ[енной] библиологии и экзегетики // ТКАЛ – 1866. – № 12. – С. 484–485.

¹⁸ Там само. – С. 486, 489.

¹⁹ Там само. – С. 487.

²⁰ Там само. – С. 491; С. Сольський тут згадував Лессінга з його твором «Zur Geschichte d. Litteratur aus d. Schutzen d. Herzogl. Biblioth. zu Wolfenbuttel», де були зібрані найголовніші заперечення раціоналістів XVIII ст. проти богодухновенності та істинності книг Святого Письма.

У XVIII ст. раціоналістичний рух у протестантському богослов'ї стосовно книг Святого Письма почався через порівняння біблійних писань з кращими класичними літературними творами, через погляд на бібліологічну науку як на галузь історичної літератури та через застосування історико-літературних критичних прийомів до біблійних книг ²¹. Провідною ідеєю біблійної критики стало те, що біблійні книги «повинні бути по-людському прочитані та по-людському випробувані» (*Ейхгорн*).

Вік Просвітництва піддав «найбільшому викривленню ті священні книги, які слугували основою християнського віровчення», приклавши до Біблії «усі теорії тлумачення, усі способи роз'яснення звичайних історичних пам'яток – психологічний, історичний, ідеологічний, міфічний» ²². Друга половина XVIII та початок XIX ст. пройшли тим самим «у повному торжестві раціоналізму... Ейхгорн, Гердер... та численні інші раціоналісти, енциклопедисти, гуманісти... під пагубним впливом подібних мислителів було виховано багато тлумачів та критиків священних книг кінця XVIII та початку XIX століття» ²³. Так, крім традиційно апологетичних творів, що складалися з позицій католицьких та ортодоксально-протестантських (переважно лютеранських), з другої половини XVIII ст. в європейській бібліології виділилася потужна лінія праць критично-раціоналістичних ²⁴.

²¹ *Сольський С.* Из лекций по Новому Завету // ТКДА. – 1877. – Т. III. – № 8. – С. 249, 271–272; визначну роль тут відіграли бібліологічні праці Й. С. Землера *Apparatus ad liberalem Novum Testamentum interpretationem*. Halle, 1767; 2) *Vorbereitung zur theolog. Hermeneutik*. 1760–69 гг., Halle; 3) *Abhandlung von freier Untersuchung des Canon*. Halle, 1771–75 гг. У дуці Землера пізніше працювали Й. Г. Ейхгорн, Л. Бертольд, Й. Е. Х. Шмідт з їх історико-критичними вступами до новозавітних книг.

²² *Сольський С.* Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. – 1866. – № 12. – С. 492.

²³ Там само. – С. 495–496. Тут Сольський згадував послідовників Й. Г. Ейхгорна – Шмідта та Бертольда з «історико-критичними вступами до книг Нового Завіту» та прихильників теорії Гердера – Еккермана з коментарями до «неясних місць Нового Завіту» 1806 р. та Гізелера з дослідженням 1818 р., присвяченим Євангеліям.

²⁴ *Сольський С.* Из чтений по Ветхому Завету // ТКДА. – 1870. – № 9. – С. 598–599; згадується «вступ до Старого Завіту» 1780–83 рр. Й. Г. Ейхгорна (4-те вид. 1823–25); «історико-критичний вступ до канонічних та апокрифічних книг Старого й Нового Завіту» 1812–19 рр. Л. Бертольда; такий самий вступ 1817 р. В. М. де Ветте. Як типова змальовується позиція останнього: за де Ветте, історія біблійного канону є насамперед історією зібрання релігійних пам'яток, яка потребує критичної перевірки; П'ятикнижжя не є писання богодухновенного пророка та законодавця Мойсея, а історична релігійна пам'ятка, що була створена зусиллями багатьох осіб, що писали у різні часи та з різних причин; подібний підхід поширювався і на інші біблійні книги. Цей критичний посил врешті-решт у наступному столітті був розвинутий у т. зв. «документарну теорію» П'ятикнижжя.

Наступною філософською лінією, що запліднила європейське, насамперед німецьке, богослов'я та біблеїстику, стала німецька класична філософія. Тут відзначимо оцінки стосовно *І. Канта* як того, хто «у часи найбільшого потрясіння релігійних істин намагався виправдати раціональність головних питань релігії тим, що їхні підстави знаходив у нашому дусі», а релігійні ідеї знаходив «цілковито узгодженими з умоглядними інтересами розуму», а також щодо *Г. В. Ф. Гегеля*, який «поєднав філософію з богослов'ям... хотів з'ясувати суть християнської релігії, виходячи з суті нашого духу... без допомоги Об'явлення». Гегелівська парадигма врешті-решт була оцінена як «хибна»; вона «зашкодила», породивши «нові раціоналістичні теорії Штрауса, Баура, засновника нової тьобінгенської школи, які знівельовували божественне об'явлення як історичне явище»²⁵.

Натомість було піднесене значення філософської та богословської творчості *Ф. Шлейєрмахера* як засновника на початку XIX ст. «раціонально-супранатуралістичного» напрям (очевидно, означеного так на противагу «раціонально-натуралістичному», підґрунтя якого історично склали картезіанство, деїзм, кантіанство та гегельянство): оціненого як «більш здоровий». Звернення до філософії з метою виправдання найважливіших догматичних істин християнства у Шлейєрмахера поєднувалося з «визнанням історичних засад божественного об'явлення». У цьому православний дослідник і знаходив «велику перевагу філософського погляду Шлейєрмахера на християнство перед гегельянським», зазначаючи, що саме тут і «була закладена основа для критичної розробки історичних джерел християнства»²⁶. Так з'явився «філософський історико-критичний напрям, який також узявся до розробки писемних джерел християнства, але не для того, щоб зруйнувати віруючу свідомість, а щоб зцілити її»²⁷. Вплив шлейєрмахерівської супранатуралістичної парадигми, зіставлений, звісно, з традиціями богословської ортодоксії, переважно протестантської, визначив позиції великої кількості відомих у XIX ст. церковних істориків та біблійних екзегетів. Ці позиції розвивалися у кількох відмінних один від одного методологічних напрямах.

²⁵ Сольский С. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКА. – 1866. – № 12. – С. 497–498.

²⁶ Там само. – С. 498–499. Сольский згадував шлейєрмахерівський вступ до новозавітних книг, виданий 1845 р.

²⁷ Сольский С. Из лекций по Новому Завету // ТКА. – 1877. – Т. III. – № 8. – С. 276.

Так, відзначено появу з 30-х років ХІХ ст. т. зв. «школи догматичного напрямку», апологетичної за спрямуванням, яка намагалася «істини віровчення утвердити на нових історичних засадах». Її представники, зайнявшись збиранням історичних та археологічних відомостей стосовно книг Біблії, вивченням східних мов, виданням та дослідженням давніх святоотцівських творів, на підставі цих джерел «доводили історичну автентичність та дійсність євангелій, апостольських писань та усіх взагалі книг Старого й Нового Завіту... складали нові екзегетичні правила роз'яснення Біблії»²⁸. Це ж стосувалося і пізніших, близьких до церковної протестантської позиції ортодоксально налаштованих дослідників середини та другої половини століття, т. зв. «критиків-апологетів», які «вільний порив думки дослідника підкорюють очевидній пізнаній історичній істини та церковному переданню», створюючи істинно «наукові дослідження з бібліології»²⁹, спмагаючись «зіставити апологетичний характер з сучасною формою побудови науки»³⁰.

²⁸ *Сольський С.* Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. – 1866. – № 12. – С. 499. Йшлося про герменевтичні посібники Ганна 1830 р.; вступи та коментарі до Нового Завіту Ольсгаузена 1825, 1830, 1837, 1842 рр.; коментарі до старозавітних книг Г. А. Х. Геверніка 1837, 1843 рр., його ж дослідження з богослов'я Старого Завіту 1848 р. та «історико-критичний вступ до Старого Завіту», виправлений та виданий Кейлем у 1854–55 рр.; «вступ до Старого Завіту» 1830–39 рр., «апологетично-критичне» дослідження П'ятикнижжя та пророків 1831 р., Псалмів 1842 р., Об'явлення Йоана 1849 р. Е. В. Генгстенберга; Толукка дослідження послань апостолів Павла та Йоана 1824, 1827, 1836 рр.

²⁹ *Сольський С.* Из чтений по Ветхому Завету // ТКДА. – 1870. – № 9. – С. 599–600; до кращих новітніх «апологетичних» досліджень Сольський відносив «історико-критичний вступ до канонічних та апокрифічних книг Старого Завіту» 1859 р. К. Ф. Кейля; «історико-критичний вступ до Старого та Нового Завіту» 1847 р. католика француза І. В. Глера.

³⁰ *Сольський С.* Из лекций по Новому Завету // ТКДА. – 1877. – Т. III. – № 8. – С. 280–284; зокрема у галузі новозавітних досліджень це були такі «ортодоксальні протестантські апологети», як Г. Е. Ф. Геріке в «ісагогічних» та «історико-критичних вступях до Нового Завіту» 1828, 1854, 1868 рр.; Г. В. І. Тірш з «досвідом відновлення історичної точки зору для критики новозавітних писань» 1845 р. та твором про «церкву в апостольську добу та походження новозавітних писань» 1852 р.; Р. Ф. Грау з «історичним розвитком новозавітної літератури» 1871 р.; І. Хр. К. Гофман з коментарями на всі новозавітні послання 1860–1876 рр., на думку Сольського, «за оригінальністю та способом тлумачення це один з кращих новітніх протестантських ортодоксальних коментарів... що користується повагою самих негативних критиків» ... «у самому викладі та роз'ясненні змісту Писань відкриває наочні докази їх автентичності». Англійські та французькі автори ортодоксального напрямку 50–60-х рр. ХІХ ст., як католики, так і протестанти, при написанні своїх творів послуговувалися відомими німецькими протестантськими та католицькими посібниками і дослідженнями, напр.: Вальрожер з «кращим католицьким Вступом до новозавітних книг» 1861 р. та Сам. Девідсон із «Вступом до Нового Завіту» 1848–1851 рр.; ці автори, особливо Девідсон, не раз згадуватимуться в рецензіях та бібліографічних оглядах, уміщених в ТКДА.

Власне послідовники Шлейєрмахера презентували дещо відмінну позицію: «не поділяючи церковного протестантського погляду, але і не надто від нього віддаляючись, визнаючи у християнстві надприродне начало»³¹. Власне, створена ним школа виховала «кілька екзегетів та бібліологів досить поміркованого напрямку, що стримував крайні пориви раціоналізму»³².

Третім напрямом став так званий «історико-граматичний, який незалежно від церковного вчення та упереджених філософських теорій прагне зрозуміти християнське віровчення в історичному, «об'єктивному» значенні», займаючись «критичною розробкою стародавніх церковних пам'яток та строго науковим філософським роз'ясненням Біблії». Суперечливість позицій представників цього напрямку київський ортодоксально налаштований дослідник вбачав у тому, що, «трактуючи про книги Святого Письма виключно з історичної точки зору, вони часто ставлять їх урівень зі звичайними людськими творами» та «грішать довільними судженнями» про біблійні книги. Водночас відзначено, що представники цього напрямку значно трансформували старі раціоналістичні доктрини XVIII ст. Віддаючи належне «історичним даним, представленим біблійним текстом та філософськими дослідженнями...», вони «...не піддають сумнівам ті біблійні повідомлення, смисл яких хоча й не мириться з вимогами розсудку, проте підтверджується характером біблійного мовлення..., висувуючи на перший план історичні дані, послідовники цього напрямку пом'якшують раціоналістичну сваволю в біблійній екзегетиці...»³³. «...погляд нової критики, що

³¹ Див.: *Сольский С.* Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. – 1866. – № 12. – С. 500. Тут Сольський відзначав праці Люка з історії та герменевтики Нового Завіту 1817 р.; коментарі на апостольські послання А. Неандера, а також вступи В. М. А. де Ветте до книг Старого й Нового Завіту, укладені «на засадах, визначених Шлейєрмахером». В інших своїх працях – «Из чтений по Ветхому Завету» та «Из лекций по Новому Завету» – Сольський відносив «історико-критичні вступи» де Ветте до творів «раціоналістичних»: див.: ТКДА. – 1870. – № 9. – С. 599. Правда, зазначалося, що де Ветте «виступив незалежно від раціоналістичного напрямку Ейхгорна»: див.: ТКДА. – 1877. – Т. III. – № 8. – С. 273.

³² *Сольский С.* Из лекций по Новому Завету // ТКДА. – 1877. – Т. III. – № 8. – С. 280; тут згадувалися А. Неандер, Хр. Ф. Люке, Фр. Блек, які «своїми екзегетичними працями багато сприяли поглибленому розумінню новозавітних Писань як в раціоналістичному напрямі», а також «напівраціоналістичні екзегети» типу Г. А. Мейера, Г. Люнемана, Ед. Гутера.

³³ *Сольский С.* Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. – 1866. – № 12. – С. 500–501. Це у Сольського Мейер з «критично-екзегетичним коментарем на Новий Завіт» 1864 р.; Вільке з дослідження новозавітної риторики; Г. Евальд з «історії ізраїльського народу» та «коментарями на поетичні книги Старого Завіту».

все перекинує, викликав опозицію не лише серед протестантських ортодоксів, але й серед прихильників раціоналістичного напрямку: так формувалася історико-критичний напрям, що заперечував крайні висновки радикальної, т. зв. «негативної критики»³⁴.

Остання була представлена насамперед Ф. Х. Бауром та його послідовниками, представниками т. зв. «нової тьюбінгенської школи». Гегельянський пафос системотворчості та розгляд історії через призму панування в ній логіки становлення та розвитку ідей справили вирішальний вплив на методологічну парадигму новотьюбінгенців: «ідея поступового розвитку та перетворення християнства на єдину універсальну релігію мала скеровувати нові критичні праці... з'ясувати поступове утворення та перетворення християнства з незначної секти на величну всесвітню релігію – це є найвищою мірою привабливим для всякого логічно розвинутого розуму, який усюди шукає закономірної поступовості». Зокрема Баур пояснював походження та зміст новозавітної літератури протиборством між ранньохристиянськими «партіями» – першоапостольським іудео-християнством та Павловим язико-християнством³⁵.

Правда, зазначалося, що, зберігаючи основний раціоналістично-критичний посыл своєї традиції – «звести чудесні біблійні оповіді в розряд звичайних подій», послідовники Баура значно пом'якшили критичний пафос свого вчителя та його схематизм

³⁴ *Сольський С.* Из лекций по Новому Завету // ТКДА. – 1877. – т. III. – № 8. – С. 275. Всупереч поглядам новотьюбінгенської школи писав історичні та екзегетичні праці, присвячені Новому Завіту Г. Евальд, доводячи першість Євангелія від Марка, історичність та автентичність Євангелія від Йоана, історичність та авторство книги Діянь, заперечуючи протиборство «петриністів» та «пауліністів» (статті 1849–1860 рр. у «*Lahrbüchern der biblisch. Wissenschaft*», згодом окремо видані у Гьоттінгені, а також видання перекладу та тлумачень Нового Завіту 1871–1872 рр.). Не приєднувався до поглядів ані «старої», ані «нової» раціоналістичних шкіл Ед. Рейсс, у деяких висновках сходяться із де Ветте, у своїй «історії священних писань Нового Завіту» 1842 р. (перевидання 1853, 1860, 1864 рр.), визнаючи автентичність Євангелія Йоана, більшості Павлових послань та заперечуючи висновки новотьюбінгенської школи стосовно євангельської та апостольської історії.

³⁵ *Сольський С.* Из лекций по Новому Завету // ТКДА. – 1877. – Т. III. – № 8. – С. 274–275; у богословських статтях 1831 та 1836 рр., в дослідженні про апостола Павла 1843 р. та у «критичному дослідженні канонічних Євангелій, їх взаємного відношення та характеру і витоків» 1847 р. та у дослідженні, присвяченому «християнству та християнській церкві перших трьох століть» 1853 р. Баур намагався довести, що канонічні Євангелія є не стільки історичними, скільки ідейно тенденційними творами, які були написані з позицій протиборства пануючих у церкві партій («Петрового» та «Павлового» християнства) та отримали остаточний вигляд лише у другому столітті.

у дослідженнях Святого Письма: «...вони не вважають Євангелія писаннями, що з'явилися пізніше кінця першого століття; не пояснюють походження апостольських писань лише результатом боротьби партій, яка, за вченням Баура, хвилювала первісний християнський світ; відновлюють автентичність майже всіх послань апостола Павла...»³⁶. Водночас, дехто з критично налаштованих дослідників порушив по-справжньому серйозні проблеми плану, методу, завдань бібліології, в тому числі і спеціальних, наприклад, історико-критичний огляд питань походження, висхремлення та змісту канонічних писань та цінності церковного передання відносно цих питань – хоча й «ігноруючи богословські питання, що стояли у зв'язку з останніми», часто «доводячи повну неспроможність переказів, що склалися відносно біблійних книг як канонічних писань»³⁷.

Розвиваючи тему наявних вже у другій половині XIX ст. філософських впливів на бібліологію та екзегетику, варто відзначити поряд з «баурівською» та «пост-баурівською» лінією ще один різновид «гегельянської», точніше, «гегельянсько-шлейєрмахерівської» тенденції в рамках ліберально-богословської традиції у європейській біблієстиці. Йдеться про засновників та представників т. зв. «документарної теорії (іноді говорять: «гіпотези») походження П'ятикнижжя»: *Ед. Рейсса, К. Г. Графа, В. Фатке, Ю. Велльгаузена*. Ідейний вплив учень Шлейєрмахера та, особливо, Гегеля визначив такі риси їх наукового світогляду та методологічної парадигми, як наголошення на приматі почуття в релігії; введення аналізу «загальноісторичних передумов» до процесу дослідження біблійного тексту; принцип розвитку релігійних форм; ідею їх історичної стадіальності; бачення

³⁶ Див.: *Сольский С.* Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. – 1866. – № 12. – С. 501–502; Сольський тут має на увазі А. Гільгенфельда з його дослідженням канону Нового Завіту 1863 р. та історико-критичним вступом до Нового Завіту 1875 р.

³⁷ *Сольский С.* Из чтений по Ветхому Завету // ТКДА. – 1870. – № 9. – С. 600; *Його ж.* Из лекций по Новому Завету // ТКДА. – 1877. – Т. III. – № 8. – С. 250; після Х. Баура це були Гольцманн та Гюпфельд зі своїми «дослідженнями та критиками» відповідно 1860 та 1861 рр., той же Гільгенфельд зі згаданим уже «історико-критичним вступом до Нового Завіту» 1875 р. До найбільш помітних творів «критиків-раціоналістів» 60-х рр. XIX ст., які «прагнуть звільнити думку дослідника від оков передання, дати їй суб'єктивний простір у розробці матеріалів, що належать до вивчення книг Святого Письма», Сольський відносив також «спеціальний вступ до канонічних книг Старого Завіту» 1862 р. Й. І. Штегеліна та «історико-критичний вступ до книг Старого Завіту» 1866 р. А. К'юенена, який згодом підтримував концепцію Графа-Велльгаузена.

профетизму як вищої стадії розвитку старозавітної релігії; впровадження гегелівської діалектичної тріади для реконструкції історичних процесів. Водночас вони продовжили тенденцію історико-критичного аналізу Біблії кінця XVIII – початку XIX ст. Проблематика, закладена цими вченими та богословами, надовго визначила спрямування ідейної та методологічної полеміки у європейській біблеїстиці, яка виявилася актуальною і для київської біблеїстичної школи³⁸.

Під впливом як ново-тюрінгенської школи, так і школи Вельгаузена перебував відомий літератор, історик, семітолог

³⁸ *Ед. Рейсс*, услід за де Ветте, піддаючи сумніву історичну достовірність багатьох сказань П'ятикнижжя, приписував авторство Второзаконня єрусалимському духовенству, започаткувавши виокремлення т. зв. «священницької» традиції як джерела старозавітного тексту. Припущення Рейсса, що книга Левіт є найпізнішою, вже післяполоною частиною Тори, була розвинута його учнем, *К. Графом*, який докладно дослідив священницьку традицію у праці 1866 р., присвяченій історичним книгам Старого Завіту. Гегельянець *В. Фатке* у своїй «біблійній теології» 1835 р. висунув ідею, що історичні книги Старого Завіту не містять вказівок на існування П'ятикнижжя у дополоний період, у зв'язку з чим наполягав на реконструкції старозавітної історії. Він також запропонував гегельянську тріадичну схему розвитку старозавітної релігійної історії: від політеїстичного язичництва через монотеїстичну реакцію пророків (теза–антитеза) до примирної позиції компіляторів П'ятикнижжя (синтез). Така парадигма виявилася конгеніальною щодо ідей *Рейсса* та *Графа*. *Ю. Вельгаузен*, учень біблеїста-раціоналіста Евальда на теологічному факультеті Гьоттінгенського університету, успадкував ставлення до Біблії як до пам'ятки релігійної думки та погляд на біблійну історію як на історію певного релігійного напрямку. Висуваючи гіпотезу про чотири джерела П'ятикнижжя, Вельгаузен здійснив «коперніканський переворот» у біблеїстиці. Суть своєї концепції вчений виклав у праці «Вступ до історії Ізраїлю». Перебуваючи під впливом ідей Графа та Фатке, Вельгаузен підтвердив, що історичні книги не містять вказівок на існування П'ятикнижжя як єдиного та загальноавторитетного кодексу. Зокрема низка культових настанов в історичних та деяких пророчих книгах (Єзекіїль) суперечать Торі. Перше ж свідчення про прийняття Закону за царя Йосії дослідник, услід за де Ветте, оцінив як книгу Второзаконня, або її частину. Висновок Вельгаузена відповідав теорії Графа: Закон не передував Пророкам, а був завершальною фазою старозавітної релігії, складаючись із 4 джерел: Явіста IX ст., Елогіста VIII ст., Второзаконня VII ст. та післяполонного Священницького кодексу. Вельгаузен розглядав історію старозавітної релігії як процес розвитку, здійснюваний за різними законами: від язичництва через генотеїзм до монотеїстичного вчення пророків. Останні роки життя Вельгаузен присвятив дослідженню Нового Завіту, у «вступі до перших трьох Євангелій» 1905 р. він, услід за *Гердером*, припустив, що першоджерела синоптичних Євангелій – усні перекази, що пройшли кілька стадій обробки. Ці ідеї вплинули зокрема на *Р. Бульмана* та на концепцію «історії форм». Ідейно та теоретично близьким до школи Графа та Вельгаузена був *А. К'юсенен*, який у працях «Релігія Ізраїлю до падіння єврейської держави» 1874–75 рр. і «Пророки та пророцтво в Ізраїлі» 1877 р. послідовно розвивав концепцію історичного еволюціонізму (див.: *Протоиерей Александр Мень*. Библиологический словарь: В 3 т. – М.: Фонд Александра Менья. 2002. – Т. 1. – С. 197–200, 280; Т. 2. – С. 107–108; Т. 3. – С. 51, 297).

та біблеїст другої половини XIX ст. *Е. Ренан*, який з доволі синкретичних світоглядних та методологічних позицій «популяризував результати негативної протестантської критики»³⁹. Його історико-художні реконструкції євангельської та ранньохристиянської історії на початку XX ст., коли з'явилися і стали популярними у російських перекладах, стали об'єктом критичної рефлексії з боку православних академічних дослідників, у т. ч. і київських⁴⁰. Так, відгуки на російський переклад «Життя Ісуса» *Е. Ренана* відомого біблеїста, професора КДА Д. І. Богдашевського відбивали не лише (і не стільки) наукову актуальність ренанової критики традиційних поглядів на історію християнства та на Біблію, скільки її соціальну і навіть політичну актуальність у Російській імперії першої декади XX ст.⁴¹.

Нарешті, у цей же період отримала розвиток ще й тенденція впливу кантіанства та неокантіанства. Остання виявилася в етизації та «інтровертизації» релігійних феноменів, а також у гіперболізації можливостей науки, зокрема історичної в обґрунтуванні та доведенні богословських положень. Ця філософсько-теологічна парадигма, знаковою фігурою якої став *А. Гарнак*, давши потужний поштовх застосуванню критичного апарату

³⁹ *Сольский С.* Из лекций по Новому Завету // ТКДА. – 1877. – Т. III. – № 8. – С. 282.

⁴⁰ Крім впливу німецької ліберально-протестантської критики, на світогляд *Е. Ренана* вплинуло також захоплення східною філософією. Відкинувши гегельянську тенденцію ново-тюрінгенської школи зображати біблійну й ранньохристиянську історію як «історію ідей», Ренан уперше застосував історико-синтетичний метод викладу, що включав у себе елементи художнього відтворення біблійної історії, змалювання її персонажів на тлі стародавніх подій та обставин, витлумачених суто раціоналістично, без залучення надприродних пояснень. Цей метод був реалізований у працях «Життя Ісуса» 1863(4) р., рос. пер. 1906 р.; «Апостоли» 1866, рос. пер. 1907 р.; «Святий Павел» 1869 р., рос. пер. 1907 р.; «Антихрист» 1873 р., рос. пер. 1906 р.; «Євангелія та друге покоління християнства» 1877 р.; «Марк Аврелій та князь античного світу» 1882 р.; усе це згодом склало восьмитомну «Історію походження християнства» 1863–83, в рос. пер. «История первых веков христианства» у 7-ми томах, 1907 р.; також у п'ятитомній «Історії ізраїльського народу» 1887–93 рр., в рос. пер. 1907 р. (Див.: *Протоиерей Александр Мень*. Библиологический словарь: В 3 т. – М.: Фонд Александра Меня. 2002. – Т. 3. – С. 29–32; з православних критиків Ренана див., напр., *архим. Михаил (Лузин)*. О Евангелиях и евангельской истории. По поводу книги «Жизнь Иисуса», соч. Э. Ренана. М., 1865; *Муретов М. Д.* Эрнест Ренан и его «Жизнь Иисуса». СПб., 1907; також далі згадаємо відгуки Д. І. Богдашевського 1907 та 1909 рр., надруковані в ТКДА).

⁴¹ *Богдашевский Д. И.* Эрнест Ренан. Жизнь Иисуса. Перевод без всяких сокращений с 19-го пересмотренного и пополненного издания Е. В. Святловского. С.-Петербург. 1906 г. I+LXXXIII+413 // Труды КДА. – 1907. – Т. III. – № 9. – С. 148–151.

різних наук до аналізу церковного переказу, використанню методів та засобів наукового пошуку та систематизації знань у біблійних дослідженнях, водночас стала врешті-решт підґрунтям виникнення так званої «науково-історичної теології» та «ліберальної христології»⁴². Це також на кілька десятиліть уперед визначило критичний пафос православних дослідників та рецензентів – колег київського професора стосовно західної бібліологічної літератури пізнішого періоду (80-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.).

Оцінювання західних філософсько-богословських впливів спостерігаємо також у масиві критико-бібліографічних публікацій 80-х рр. XIX ст. – першої декади XX ст. У цілому тут зберігався принцип структурування тогочасної західноєвропейської біблеїстики, апробований в історико-аналітичних оглядах С. М. Сольського. Правда, подекуди намічалася тенденція до смислового спрощення – до редукції за дихотоміями «критика–апологетика», «ортодоксія–лібералізм», «традиційність–новітність» – хоча термінологічно визначення нібито здаються різноманітними. Так, визначаються напрями «апологетичний» (або «ортодоксальний»), «критичний» (або «тенденційно-критичний», або «негативна критика», або «грубо-раціоналістична точка зору»); часом говорилося про ідейне зіткнення представників «тенденційно-критичного» та «консервативного» напрямів і лише іноді – про твори «середнього напрямку»⁴³. Припускаємо, що така поляризація у баченні стану західної біблеїстики

⁴² А. Гарнак був послідовником річліанського богослов'я та зазнав впливу філософії неокантіанства (у 80-х рр. він був професором у Марбурзі); його творчість (зокрема «Історія догматів» 1886–90 рр.; рос. пер. 1911 р. та особливо «Сутність християнства» 1900 р.; рос. пер. 1906 р.) була одним із об'єктів активної критичної рефлексії православної духовно-академічної професури кінця XIX – початку XX ст. Водночас православні критики київської школи зазначали опозиційність Гарнака щодо радикально-раціоналістичної критики Баура та новотюбінгенців; його заперечення вульгарно-«партійної» інтерпретації тюбінгенцями давньохристиянської історії та походження й змісту новозавітних писань доволі високо поцінювалися тут.

⁴³ Див., напр.: Царевский А. С. Библиейская литература истекшего 1881 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1882. – Т. I. – № 4. – С. 341, 349; Його ж. Библиейская литература истекшего 1882 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1883. – т. III. – № 9. – С. 109, 113; Його ж. Библиейская литература истекшего 1883 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1884. – Т. II. – № 5. – С. 108; Його ж. Библиейская литература истекшего 1884 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1885. – Т. III. – № 11. – С. 478, 492; Рыбинский В. П. Заметки о литературе пр. Священному Писанию Ветхого Завета за 1899 год // ТКДА. – 1900. – Т. II. – № 6. – С. 287–288;

була викликана як загостренням полеміки в самій цій науці, так і критико-полемічним спрямуванням аналізованих нами оглядів літератури та рецензій.

Одним із найпомітніших вузлів ідейної та методологічної полеміки, які фіксуємо з 1880-х рр. і до початку наступного століття, було питання про раціоналістичне застосування принципу історичного еволюціонізму та методів історичної критики для визначення походження, авторства та історичної достовірності біблійних книг, насамперед П'ятикнижжя. Тут проблемою для ортодоксально налаштованих дослідників було те, що перевага часто віддавалася позабіблійним відомостям; під впливом «старозавітної критичної школи» піддавалася сумніву історична достовірність біблійних повідомлень⁴⁴. Актуалізоване саме напередодні цього періоду появою «документарної теорії» Рейсса-Графа-Велльгаузена, це питання, крім суто науково-історичного змісту, отримувало ще й сенс богословський, бо напряду стосувалося проблеми богодухновенності Біблії як Святого Письма. До того ж, оскільки один із базових постулатів раціоналістичної теорії походження П'ятикнижжя пов'язувався з першістю феномену профетизму та пророчої літератури щодо законодавчої, то «документарна теорія» справляла вплив і на дослідження пророцьких книг Старого Завіту.

Ще одним виміром цієї полеміки було питання про історичну достовірність біблійних оповідань, зокрема старозавітних. Крім зв'язку з питанням про богодухновенність, проблема достовірності тісно сполучалася з питанням про можливість раціональної перевірки біблійних повідомлень даними конкретних наук, як історичних, так і природничих. Так, яскравими прикладами актуальної тоді полеміки були спроби зіставлення стародавньої історії давньоєврейського народу з історичними даними єгиптології та асиріології, космогонічних оповідань книги Буття з даними астрономії, геології, інших природничих наук та теорії еволюціонізму, а епічних оповідей про патріархів – з даними порівняльної міфології. До речі, цілком імовірно, що актуалізація в рамках раціоналістичної біблійної критики

⁴⁴ Царевский А. С. Библийская литература истекшего 1886 года на Западе. I. Ретхий Завет // ТКДА. – 1886. – Т. III. – № 12. – С. 694. Покровский Ф. Я. По поводу возражений современной критики против существования Моисеева закона ранее древнейших пророков-прорицателей (Речь, произнесенная на годовичном акте Киевской Духовной Академии 15 октября 1889 г.) // Труды КДА. – 1890. – № 1. – С. 61–94.

проблеми біблійного конкордизму, тобто узгодження біблійних повідомлень з даними наук, у т. ч. і природничих, була пов'язана саме з впливом на науку тодішніх філософських методологій (зокрема неокантіанської). Внаслідок цього одним із центральних дискусійних сюжетів і став сюжет про історичність та відповідність науці біблійних оповідей про створення світу⁴⁵. Усе це і спричиняло неослабний інтерес київських оглядачів та рецензентів, які постійно намагалися підкреслити серед західних творів приклади боротьби «спіритуалістичних» та «натуралістично-критичних» поглядів на біблійну історію, прикладів традиційно-апологетичного опору, спрямованого проти «модних» раціоналістичних теорій⁴⁶. Тому поміченою та відзначеною була поява фундаментальної праці Ф. Вігуру, яка, по суті, підсумовувала традицію «старої ісагогіки»⁴⁷.

Підсумковою ж тут стала позиція, за якою визнається необхідність «для вирішення важкої проблеми П'ятикнижжя докладно досліджувати всю культурну історію семітичної давнини, а не задовольнятися, як це буває інколи з прихильниками негативної критики, висновками з загальної, апріорної ідеї»⁴⁸. А щодо проблеми богодухновенності, то промовистим залишалося визнання, зроблене вже на початку ХХ ст., після кількох десятиліть відповідної полеміки: «...новітні відкриття, що змуси-

⁴⁵ Песоцкий А. С. К вопросу об историческом характере Моисеева сказания о творении мира // Труды КДА. – 1898. – № 3. – С. 289–329. Ястребов М. Ф. Соглашение библейского сказания о миротворении с научными данными и выводами естествознания. // ТКДА. – 1903. – № 5. – С. 1–29.

⁴⁶ Див.: Царевский А. С. Библийская литература истекшего 1881 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1882. – Т. I. – № 4. – С. 341–346, 348, 350; Його ж. Библийская литература истекшего 1882 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1883. – Т. III. – № 9. – С. 109, 111–117; Його ж. Библийская литература истекшего 1883 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1884. – Т. II. – № 5. – С. 107–110; Його ж. Библийская литература истекшего 1884 года на западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1885. – Т. I. – № 4. – С. 576–579, 580–591; Його ж. Библийская литература истекшего 1886 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1886. – Т. III. – № 12. – С. 682, 687–689, 694–695, 698–708; Рыбинский В. П. Заметки о литературе по Священному Писанию Ветхого Завета за истекший 1897 год // ТКДА. – 1898. – Т. I. – № 3. – С. 430, 437–438, 441; Його ж. Заметки о литературе по Священному Писанию Ветхого Завета за 1904 год // ТКДА. – 1905. – Т. II. – № 5. – С. 124, 127–129, 132, 134–139, 140–146; № 11. – С. 414, 418–420, 423–425.

⁴⁷ Див.: Рыбинский В. П. (рец. на:) Ф. Вигуру. Руководство к чтению и изучению Библии. Общедоступный и изложенный в связи с новейшими научными изысканиями курс Св. Писания. Ветхий Завет. Т. I с иллюстрациями по памятникам. Перевод свящ. В. В. Воронцова. Москва, 1897 // Труды КДА. – 1897. – № 10. – С. 304–308.

⁴⁸ Рыбинский В. П. Заметки о литературе по Священному Писанию Ветхого Завета за истекший 1897 год // ТКДА. – 1898. – Т. I. – № 3. – С. 442–443.

ли переглянути зміст Біблії, та новітні погляди на походження та склад старозавітних книг висунули питання про богодухновенність Святого Письма. Це, звичайно, дуже старе питання. Але, разом з тим, воно залишається і досі новим, бо ж ясної й точної відповіді на нього ми досі не маємо. Тому будь-яка спроба ґрунтовного розгляду цього докорінного питання заслуговує на велику увагу»⁴⁹.

Огляд структури закордонних новозавітних досліджень досліджуваного періоду, попри її специфіку та своєрідність форм ідейної й методологічної полеміки в рамках цієї галузі біблійної науки, демонструє подібні ж тенденції. Протистояння ортодоксії та «ліберальної», або «негативної» критики тут протягом десятиліть було символізовано боротьбою проти поглядів та тенденцій, закладених свого часу ново-тюрінгенською школою та у різних формах продовжуваних аж до початку ХХ ст. Серед дискусійних питань, дражливих для новозавітних бібліологів з точки зору визнання достовірності та богодухновенності новозавітного тексту (так само, як і проблема П'ятикнижжя для Старого Завіту), були історія походження та авторства євангелій, книги Діянь та послань, їх автентичність, історична достовірність їх змісту⁵⁰.

⁴⁹ Йоґо ж. Заметки о литературе по Священному Писанию Ветхого Завета за 1904 год // ТКДА. – 1905. – Т. II. – № 5. – С. 130.

⁵⁰ Див., напр.: Царевский А. С. Библийская литература истекшего 1881 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1882. – Т. III. – № 10. – С. 208–209 (Т. Цайн проти поглядів Баура на походження Євангелія від Йоана, Е. Аббот на захист автентичності цього Євангелія), С. 211 (відзначався «відомий та шанований у російських бібліологів професор К. Ф. Кейль», захист автентичності Євангелія Йоана), С. 215–216 (критика дослідження Ц. Гольштейна, написаного згідно з принципами ново-тюрінгенської школи); Йоґо ж. Библийская литература истекшего 1882 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1882. – Т. III. – № 12. – С. 688 (про твір А. Тома: баурівський «тенденційно-критичний метод досяг свого апогею»; Євангеліє Йоана – суцільна алегорія, під синтезу рабинізму та олександрійського філософування), С. 689–690 (Б. Вайсса «позитивний апологетичний напрям... озброюється проти тенденційно-критичного... наводить вагомні аргументи проти давнього та нового скептицизму і раціоналізму...», С. 694–695 (Ад. Юліхер «проти фальшивої науковості прослідовників тюрінгенської школи»; Ф. В. Фарфаз з «Ранніми днями християнства» проти Ренана), С. 698–699 (Д. Вольтер з новою критичною гіпотезою про походження та склад Апокаліпсису: «не має ніякого наукового значення»); Йоґо ж. Библийская литература истекшего 1883 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1883. – Т. III. – № 12. – С. 577–585 (Гольштейна «тенденційно-критична спроба», Г. фон Зодена критика авторства послань Якова та Петра: «відновлення точки зору та методу раціоналізму в переробленому на новий лад вигляді»); Йоґо ж. Библийская литература истекшего 1884 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1885. – Т. III. – № 11. – С. 477–491 (зіставлення представників «тенденційно-критичного»

До дещо екзотичних версій, пропонованих радикальними представниками новозавітної критики, можна було б віднести, наприклад, гіпотези про вирішальний вплив на новозавітну літературу східних філософських та релігійних доктрин, зокрема буддизму (це стало певною аналогією моді на панвавілонізм у дослідженнях старозавітної історії та літератури)⁵¹. Все ж, попри екзотичність із науково-історичного погляду, такі спроби

(Якобсен) та консервативного напрямів (Альффорд, Фаррар) в аналізі синоптиків), С. 492–494 (А. Едерггейм, апологет, протиставляється «грубо-раціоналістичній точці зору», яка «приймає безліч довірливих гіпотез сучасної новотюбінгенської школи»); Його ж. Библийская литература истекшего 1886 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1887. – Т. I. – № 3. – С. 431–433 (Гольцманна «модний тенденційно-критичний погляд на книги Нового Завіту»), С. 435 (Е. Газета «вкрай негативний, навіть антихристиянський виклад» новозавітної історії за зразками Е. Ренана; прагнення представити християнство скоріше елліністичним, ніж єврейським витвором за Б. Базером), С. 442 (проти «повторювання негативних поглядів де Ветте»), С. 448–454 (полеміка критично-ліберальних та консервативно-апологетичних тенденцій в аналізі апостольських послань); Богдашевский Д. Рецензии на книги Г. С. Чамберлена «Явление Христа» / Пер. с нем., изд. 3-е, СПб., 1907; І. Сендерленда, Священные книги Ветхаго и Нового Завета. Их происхождение, развитие и характер. СПб., 1907; Ад. Гарнака «Сущность христианства» / Пер. с нем., Москва, 1906 // ТКДА. – 1907. – Т. III. – № 9. – С. 139–140 (проти послідовника річліанської школи Чемберлена, який зводить християнство до морального вчення та відкидає усе надприродне: «вульгарний раціоналізм, витворів якого останнім часом з'являється особливо багато... голі раціоналістичні тези, що видаються за останнє слово критичної науки... відсталість від сучасного руху критичної думки... не йде далі заперечень Давідсона проти автентичності тієї чи іншої священної книги... раціоналістичне легкомудство...», С. 142–143 («...те, що Сендерленд говорить про протиріччя в Біблії, викриває лише його крайнє невігластво... зовсім не рахується з тим, що сказала апологетика на захист історичного характеру євангельських оповідань... немає нічого шкідливішого за такий вульгарний раціоналізм... для Сендерленда Біблія така само велика книга, Як Веди, або Зенд-Авеста, або Коран; книги, визнані священними спонтанно, просто за традицією; в Біблії одне є богодухновенним, інше ні; одне можна вважати достовірним, інше слід відкинути. Це цілком негідний погляд на Біблію, звичайний для раціоналістичної критики...»), С. 152 (проти А. Гарнака як «жорстокого ворога христології, ворога Церкви, ворогам усякого догматичного християнського вчення... в основі... погляд на релігію, як на щось, що внутрішньо переживається, цілкомито вільне, нічим не обмежене»).

⁵¹ Царевский А. С. Библийская литература истекшего 1882 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1882. – Т. III. – № 12. – С. 685 (Р. Зейделя про вплив буддизму на християнство, аналіз збігів та подібностей євангельських та буддійських сказань: буддійські оповіді та мораль принесені Христу та апостолам місіонерами з Азії; вони були оброблені в поетично-апокаліптичне євангеліє; воно разом з логіями Матвія та першоєвангелієм Марка було одним із джерел для остаточної редакції євангельської історії. Також: Царевский А. С. Библийская литература истекшего 1884 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1885. – Т. III. – № 11. – С. 494 (А. Едерггейм проти «занадто прогресивних» поглядів, згідно з якими християнство є продуктом буддистських впливів: «до спроб збільшення кількості буддійських паралелей до євангельських оповідей кожна розсудлива людина поставиться не інакше, як найвищою мірою недовірливо...»).

закладали свого часу підґрунтя порівняльно-релігієзнавчого аналізу біблійної традиції.

Також серед «екзотики» згадаємо своєрідну критичну методологію реконструкції та викладу новозавітної історії, актуалізовану після появи у 1906–07 рр. російських перекладів основних праць *Е. Ренана*. Запропоновані Ренаном підходи претендували на набуття досить великої популярності, можливо, навіть не через наукову оригінальність (на початок ХХ століття на Заході вони були, скоріше, здобутком історії), а через співзвучність їх критичного пафосу, а також пафосу соціального та етичного тій духовно-інтелектуальній та суспільно-політичній ситуації, яка складалася під впливом першої російської революції та доктрин, на яких базувався тодішній соціалістичний рух⁵². Тож вплив цих доктрин, часто опосередкований і виявлений саме через готовність до позитивного сприйняття радикальної критики, спрямованої на традицію як таку і, зокрема, на традицію священних текстів, і став останнім великим філософським впливом на сферу біблійних досліджень, що належав до досліджуваної нами доби.

Водночас на початку ХХ століття спостерігаємо зародки майбутніх впливів, актуалізація яких, можливо, відбудеться пізніше. Так, нами помічені елементи застосування структуралістського підходу⁵³, а також спроби психологічних реконструкцій,

⁵² *Богдашевский Д.* Рецензия на: Э. Ренан, «Жизнь Иисуса». Перевод с 19-го пересмотренного и пополненного издания., СПб., 1906 // ТКДА. – 1907. – Т. III. – № 9. – С. 150 (проти *Е. Ренана*, в т. ч. зазначення соціально-політичної інтерпретації Біблії як підстави для його популярності: «...праця Ренана вже віджила свій вік, і серйозна наукова критика з нею може і не рахуватися. Нині раціоналізм став глибшим та обережнішим... праця Ренана є сучасною хіба що для тих, хто бажає бачити у Христі соціального реформатора, демократичного вождя тощо...»); *Богдашевський Д.* Рецензії на книги *М. Д. Муретова* про Ернеста Ренана та його «Життя Ісуса» та *Ад. Гарнака* про Луку, автора третього Євангелія та Діянь апостольських, Лейпціг, 1906 // ТКДА. – 1909. – Т. III. – № 9. – С. 158–160 (потреба у «серйозній науковій критиці» Ренана з огляду на тривале захоплення ним; «...Ренан – історик-емпірик, для якого історія є грою простих випадковостей і не має вищого сенсу... праця *Е. Ренана* не історія, а історичний роман...»; автор вдається навіть до конфесійно забарвленої критики: «...неправда Ренанового «Життя Ісуса» зведена до її першооснови – до грубого реалізму папізму...»).

⁵³ *Царевский А. С.* Библиейская литература истекшего 1881 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1882. – Т. III. – № 10. – С. 213; про *Г. Гольцманна* дослідження структури та порядку викладу Євангелія Йоана як «навмисне строго та ідеально симетричний...» через встановлення двох рядів подій та промов Ісуса а) галайського та б) іудейського. Кожен з яких мстив у собі три паралельних цикли («вітче та нове» – «дія нового» – «самооб'явлення як форма цієї дії» та «Христос є світло» – «Христос є життя» – «від знищення до слави»).

власний зміст та філософські підґрунтя яких ще потребують додаткового вивчення⁵⁴.

Більшість відомих київських православних біблеїстів досліджуваного нами періоду відстоювали традиційні погляди на походження, авторство, датування біблійних книг, концентрувалися навколо церковного досвіду біблійної екзегези. Поступово, поряд із запереченням протестантського лібералізму та різних форм раціоналізму у біблеїстиці як принципово позацерковних феноменів, часто в ході полеміки православними засвоювалися продуктивні здобутки у галузі історичної, літературної біблійної критики. Як видно з аналізу, зіставлення та взаємодія традиційної та науково-раціоналістичної ідейно-методологічних парадигм вже практично з 60-х рр. XIX ст. поступово ставало одним із важливих змістових складників київської духовно-академічної біблеїстики. Рецепція, або принаймні тенденція до її здійснення, стосувалася насамперед таких галузей біблеїстики, як текстологія та вивчення біблійних мов⁵⁵; розвиток біблійної археології та вивчення її пам'яток⁵⁶; апологетична біблійна екзе-

⁵⁴ *Рыбинский В. П.* Заметки о литературе по Священному Писанию Ветхого Завета за 1904 год // ТКДА. – 1905. – Т. II. – № 11. – С. 416–417: «спроба вивести старозавітне пророцтво з комбінації природних психологічних станів, зумовлених ізраїльським життям та внутрішнім розвитком самих пророків...»; запропоновані «схеми комбінацій пророцьких станів... зразок новітнього гіпотезування в екзегетиці...».

⁵⁵ *Царевский А. С.* Библийская литература истекшего 1881 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1882. – Т. I. – № 4. – С. 354; *Його ж.* Библийская литература истекшего 1881 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1882. – Т. III. – № 10. – С. 219–220; *Його ж.* Библийская литература истекшего 1882 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1882. – Т. III. – № 12. – С. 699–700 (подією тут стало видання грецького Нового Завіту Вескотта-Горта та відповідний перегляд традиційного англійського перекладу Біблії (версії короля Якова); *Його ж.* Библийская литература истекшего 1883 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1884. – Т. II. – № 5. – С. 103–107; *Його ж.* Библийская литература истекшего 1883 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1884. – Т. III. – № 12. – С. 559–560; *Його ж.* Библийская литература истекшего 1884 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1885. – Т. I. – № 4. – С. 556; *Його ж.* Библийская литература истекшего 1884 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1885. – Т. III. – № 11. – С. 470–473 (розвиток критичного апарату до видання грецького тексту Нового Завіту Тішендорфа); *Його ж.* Библийская литература истекшего 1886 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1887. – Т. I. – № 3. – С. 425–430; *Рыбинский В. П.* Заметки о литературе по Священному Писанию Ветхого Завета за истекший 1897 год // ТКДА. – 1898. – Т. I. – № 3. – С. 433–437.

⁵⁶ *Царевский А. С.* Библийская литература истекшего 1881 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1882. – Т. I. – № 4. – С. 353; *Його ж.* Библийская литература истекшего 1884 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1885. – Т. I. – № 4. – С. 579–580; *Рыбинский В. П.* Заметки о литературе по Священному Писанию Ветхого Завета за 1899 год // ТКДА. – 1900. – Т. II. – № 6. – С. 299.

геза та боротьба з раціоналістичною «негативною критикою»⁵⁷; енциклопедичні праці з бібліології⁵⁸. Бачимо тут спроби критичного зіставлення традиційної та науково-раціоналістичної методології, рефлексію з приводу біблійної критики, аж до спроб позитивно оцінити її евристичну значущість⁵⁹.

Об'єктивно ця діяльність відбувалася саме у той, так би мовити, «осьовий час», коли більш як на століття наперед закладалася проблематика біблеїстики, формулювалися основні питання цієї науки, визначалися, виокремлювалися та конкурували між собою різні теоретичні позиції, відповідні школи та течії. Для православної біблеїстики це були перші спроби зіставити вірність власній догматичній та культурній традиції з необхідністю входження до ширшого, європейського та світового, духовно-інтелектуального простору, наслідком чого мала стати інституціоналізація структурованої та повнофункціональної галузі досліджень, здатної розвиватися в апологетично-богословському та в науково-критичному аспектах.

⁵⁷ Царевский А. С. Библийская литература истекшего 1881 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1882. – Т. I. – № 4. – С. 348–349; *Його ж.* Библийская литература истекшего 1881 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1882. – Т. III. – № 10. – С. 211, 218; *Його ж.* Библийская литература истекшего 1882 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1883. – Т. III. – № 9. – С. 114–118; *Його ж.* Библийская литература истекшего 1882 года на западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1882. – Т. III. – № 12. – С. 694–695; *Його ж.* Библийская литература истекшего 1884 года на Западе. II. Новый Завет // ТКДА. – 1885. – Т. III. – № 11. – С. 494–495 (методологія розуміння євангельської історії); *Його ж.* Библийская литература истекшего 1886 года на Западе. I. Ветхий Завет // ТКДА. – 1886. – Т. III. – № 12. – С. 700–705 (критика «модних» теорій з позиції «позитивного» напрямку); Рыбинский В. П. Заметки о литературе по Священному Писанию Ветхого Завета за истекший 1897 год // ТКДА. – 1898. – Т. I. – № 3. – С. 430–431, 440–441 (про нові шляхи та завдання апологетики); *Рыбинский В. П.* Заметки о литературе по Священному Писанию Ветхого Завета за 1904 год // ТКДА. – 1905. – Т. II. – № 5. – С. 124–146; Богдашевский Д. Рецензии на: Ад. Гарнак, «Сущность христианства» / Пер. с нем., Москва, 1906 // ТКДА. – 1907. – Т. III. – № 9. – С. 152 (позитивна оцінка антиренанівської критики); *Його ж.* Рецензія на книгу Ад. Гарнака про Луку, автора третього Євангелія та Діянь апостольських, Лейпціг, 1906 // ТКДА. – 1909. – Т. III. – № 9. – С. 168; Глаголев А., *свящ.* Рецензия на книгу «Палестина и ея история». Шесть популярных лекций профессора Г. фон Зодена. Пер. с нем. В. Линд. Москва, 1909. стр. VII–140 // ТКДА. – 1910. – Т. III. – № 10. – С. 307 (показовий приклад обґрунтування способу прочитання-рецепції тексту інославного автора: «...слід читати... перевіряючи критичні та ліберальні судження автора православного церковним поглядом на питання...»).

⁵⁸ Рыбинский В. П. Заметки о литературе по Священному Писанию Ветхого Завета за 1899 год // ТКДА. – 1900. – Т. II. – № 6. – С. 286–288;

⁵⁹ Див., напр.: Дроздов Н. М. В защиту свободного научного исследования в области библиологии // Труды КДА. – 1902. – № 10. – С. 300–331; № 11. – С. 490–541; також знаходимо ці ідеї в розглянутих рецензіях В. Рибінського.

Сергей Головащенко

**ФИЛОСОФСКИЕ И БОГОСЛОВСКИЕ ОСНОВАНИЯ
ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ БИБЛЕИСТИКИ:
ОПЫТ КРИТИКИ И РЕЦЕПЦИИ В КИЕВСКОЙ
ДУХОВНОЙ АКАДЕМИИ**

(вторая половина XIX – начало XX ст.)

В статье представлены оценки философского влияния на западноевропейскую библиологию и экзегетику, данные профессорами Киевской духовной академии. Анализируются работы киевских богословов, посвященные истории формирования различных школ европейской библеистики; библиографические обзоры и рецензии на труды иностранных библеистов второй половины XIX – начала XX ст.

Показаны основные направления критики западной библиологии и экзегетики. Основным испытанием для православия стало ее развитие на началах рационализма и либеральной теологии. На это развитие повлиял ряд философских школ: отмечено влияние рационалистической философии Р. Декарта и Б. Спинозы; деизма Д. Локка и Д. Толанда; немецкой классической философии И. Канта и Г. В. Ф. Гегеля; влияние неогегельянства и неокантитанства. Это влияние определило появление рационалистических теорий Ф. Х. Баура, основателя «новой тюбингенской школы», появление т. н. «документарной теории происхождения Пятикнижия» (Ед. Рейсс, К. Г. Граф, Ю. Велльгаузен), критических реконструкций новозаветной истории Э. Ренана и «научно-исторической теологии» А. Гарнака. Одновременно с этим влияние философии и богословия Ф. Шлейермахера стало основой апологетического т. н. «супранатуралистического» направления в библеистике. Отмечены и маргинальные в то время версии философского влияния на библейские исследования, в частности, восточных философских доктрин, таких как буддизм. Также замечено использование структуралистского подхода к исследованию библейского текста и попытки психологических реконструкций библейской истории, философские основания которых еще требуют дополнительного изучения.

Европейская библеистика XIX – начала XX ст. под рационализирующим влиянием господствовавших тогда философских школ дала мощный импульс использованию методов и средств научного поиска и систематизации знаний в библейских исследованиях. В связи с этим в статье также анализируются попытки православных исследователей Библии критически сопоставить традиционную церковную и научно-рационалистическую методологии и даже объективно оценить эвристическое значение рационалистической библейской критики.

Sergiy Golovashchenko

THE PHILOSOPHICAL AND THEOLOGICAL FUNDAMENTALS
OF THE WEST-EUROPEAN BIBLIOLOGY:
AN EXPERIENCE OF CRITICISM AND ASSIMILATION
IN KYIV ORTHODOX THEOLOGICAL ACADEMY

(from the latter half of the XIX
to the beginning of the XX)

This article is devoted to the main philosophical and theological impacts on west-European bibliology and exegetics: how professors of Kyiv Orthodox Theological (Dukhovnaya) Academy evaluate it. Thereto the KOrth(D)A theologian's works on history of various bibliological schools in Europe as well as european bibliological books reviews from the latter half of the XIX to the beginning of the XX were analyzed here. The main trends of orthodox criticism levelling at the West-European bibliological traditions showed up in the article. The philosophic rationalism and liberal theological tendencies were especially unacceptable for orthodox observers.

The various philosophical impacts is demonstrated: Cartesian philosophy and British deism, Kantianism and Hegelian philosophy influenced Baur's «new tubingenian school» and Reuss-Graf-Wellshausen's «documentary theory of Pentateuch origins»; neo-Kantianism and neo-Hegelianism affected Renan's critical renewals ob biblical history and Harnak's «scientifically-historical theology» Also impacts of east (like Buddhism) philosophies and structuralism on European biblical researches were marked. On the other hand, Schleuermacher's «supra-natural» position was the basis of apologetic school in European bibliology. This school's arguments were actively assimilated by orthodox researchers.

At the same time rationalistic point of view cleared the way for use the means of scientific investigation and research results classification in biblical studies. In this connection, the orthodox researcher's attempts to appreciate the rationalistic biblical criticism at its true value occurred, especially at the beginning of the XX century. Finally, we also analyze these attempts in the article.